

Agnieszka Jastrzębska

Dziewiętnasto- i dwudziestowieczne przewodniki po Jasnej Górze : zarys problematyki

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy nr 4, 136-148

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DZIEWIĘTNASTO- I DWUDZIESTOWIECZNE PRZEWODNIKI PO JASNEJ GÓRZE. ZARYS PROBLEMATYKI

Przewodniki turystyczne to wydawnictwa, które dla wielu ich czytelników stanowią pierwszy kontakt z nieznanym miejscem. Bywają lekturą towarzyszącą podróżom, podają wiadomości o historii i geografii danego regionu, zawierają mapy oraz praktyczne wskazówki dotyczące podróżowania, możliwości zwiedzania, noclegów. Jednocześnie spełniają dodatkowe funkcje, kształtują poglądy zwiedzającego, wskazują, które miejsca są warte obejrzenia, na co należy zwracać szczególną uwagę, co zapamiętać, a co pominąć. Tym samym przyczyniają się do tworzenia obrazu odwiedzanych miejsc, często przekazując stereotypy, tworzą je lub przelamują.

Osobną grupę, ze względu na specyfikę opisywanego miejsca, stanowią przewodniki po sanktuariach. Powstawały one w odpowiedzi na konkretne zapotrzebowanie wynikające z upowszechniania się turystyki religijnej. W podświadomości wielu pielgrzymów obok motywów religijnych pojawił się motyw poznawczy. Początkowo publikacje dla pielgrzymów, ograniczały się do wiadomości religijnych oraz opisów sakralnych. Ich zakres tematyczny był determinowany potrzebami potencjalnego odbiorcy, dla którego cel peregrynacji był najważniejszy. Jednak z czasem motywy religijne i poznawcze zaczęły się łączyć.

W Polsce jednym z najpopularniejszych miejsc pielgrzymkowych jest Częstochowa i Jasna Góra, jako najważniejsze miejsce kultu maryjnego. Często dopełnieniem pielgrzymki na Jasną Górę było zwiedzanie sanktuarium, gdzie zgromadzone wota i pamiątki służyły pogłębianiu duchowości przybywających, jak również poznaniu narodowej tradycji. Pątnicy zaczęli odczuwać potrzebę nabycia drukowanego przewodnika, który ułatwiłby im poruszanie się po sanktuarium i zapoznałby z najcenniejszymi zabytkami.

Pierwszym wydawnictwem zawierającym w swoim tytule słowo „przewodnik” była książka autorstwa Józefa Lompy *Przewodnik dokładny dla odwie-*

dzających święte od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Marii na Jasnej Górze w Częstochowie. Józef Piotr Lompa to znany w swoim czasie górnośląski działacz, poeta, publicysta, autor polskich podręczników szkolnych i współpracownik wielu ówczesnych czasopism. Tworzył przede wszystkim dzieła o charakterze historycznym i etnograficznym, poświęcone głównie historii Śląska i miast śląskich [Ender, 1947].

Również *Przewodnik* kierował głównie do współbraci Ślązaków. Autor zdawał sobie sprawę, że pątnicy po przybyciu na miejsce i odbyciu praktyk religijnych pragną bliżej zapoznać się z sanktuarium, jego historią i zabytkami. Książka wyszła w 1860 r. nakładem warszawskiej Księgarni Polskiej A. Dzwonkowskiego. Drukarnia J. Glücksberga, w której *Przewodnik* był publikowany, wydała jego dwie wersje. Jedno z wydań miało skromną formę edytorską, natomiast drugie zostało wzbogacone ośmioma ilustracjami, w tym piękną kolorową reprodukcją obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. Odmienne są także strony tytułowe. W edycji ilustrowanej tło strony tytułowej stanowi rysunek pamiątkowych medali wybitych na cześć koronacji jasnogórskiego obrazu, a tytuł wydrukowano ozdobnymi czcionkami. Obydwa wydania liczą 99 stron numerowanych.

Lompa powołuje się na liczne publikacje źródłowe, z których czerpał dane, między innymi *Gigantomachie* ks. Augustyna Kordeckiego, *Odrobiny z stołu królewskiego* Ambrożego Nieszporkiewicza, *Diva Claromontana* Szymona Starowolskiego, *Pielgrzymkę do Jasnej Góry w Częstochowie* Michała Balińskiego. W tekście często posługuje się obszernymi cytatami z przywoływanych dzieł, ale też zamieszcza wiersze własnego autorstwa i popularne pieśni religijne. Zastosował styl odautorski, używając takich sformułowań jak „zwróćmy się”, „stańmy”. Dążenie do nawiązania z czytelnikiem bezpośredniej relacji widzimy również wtedy, gdy Lompa zwraca się do niego słowami: „Miły, na Jasną Górę pielgrzymujący i laskawy czytelniku!”.

Całość została ujęta w sześć głównych rozdziałów, a niektóre z nich podzielone zostały na podrozdziały. Pierwszy, mający charakter wspomnieniowy, opisuje dwie pielgrzymki autora na Jasną Górę z okresu, gdy był jeszcze dzieckiem. Rozdział drugi - *Powierzchowna i wewnętrzna postać Jasnej Góry* - i trzeci - *Widzenia godne przedmioty* - informują o klasztorze, choć wiadomości w nich zawarte, nie w pełni spełniają swoją funkcję. Autor bardziej skupia się na odczuciach i religijnej atmosferze sanktuarium niż na wiadomościach dotyczących klasztoru. Mówiąc o kaplicy, gdzie znajduje się obraz Matki Boskiej Jasnogórskiej, podaje, co prawda wymiary pomieszczenia, ale czyni to jedynie z obowiązku, gdyż jak sam dodaje: „... któżby się tu po bokach tej wspaniałej świątyni na pierwszym wstępie oglądał? Każdy dąży do wielkiego ołtarza i upada przed nim na kolana, aby przed nim pierwszy hołd uszanowania N. P. Maryi złożył” [Lompa, 1860, s. 14]. Dość pobieżnie przedstawia zabytkowe obiekty, poświęcając im zaledwie jedno czy dwa zdania. Zachęca do zwiedzenia całego sanktuarium, jednak dopiero

po spełnieniu powinności pielgrzyma: „jeśli ci czas i okoliczności pozwalają, oczyściwszy się z grzechów swoich przez spowiedź świętą, posilony Przenajświętszym sakramentem Komunii, nie żałuj zabawić na tem św. Miejscu, przy umiarkowanej oszczędności twojej kieszeni, jeszcze przynajmniej przez trzy dni, ażeby wszystko z uwagą obaczył, co tu tylko widzenia godnem jest” [Lompa, 1860, s. 28]. Radzi też by, ofiarować sługom kościelnym „małe a słuszne wynagrodzenie”.

Rozdział czwarty zawiera historię cudownego obrazu i klasztoru. Kolejne części poświęcone są opisowi widoku z jasnogórskiej wieży, pomnikowi Kordeckiego, siostrom Mariawitkom. Całość kończą *Przypisy i dodatki dla pielgrzymów odwiedzających Jasną Górę* oraz *Dodatek dla tych, co od Warszawy przez Gidle na Jasną Górę przechodzą. Przypisy i dodatki* zawierają krótkie informacje, które mogłyby według autora zaciekawić pątników, między innymi opis herbu zakonu Paulinów i wyjaśnienia znaczenia mszy trydenckiej.

Układ przewodnika jest mało przejrzysty, brak wyraźnego podziału na część ogólną i szczegółową. Trasa zwiedzanych obiektów sakralnych wydaje się chaotyczna, podyktowana bardziej hierarchią ważności oglądanych obiektów niż pragmatyką. Na pierwszym miejscu stawiany jest cel religijny, a nie poznawczy. Książka Lompy nie była typowym przewodnikiem w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, ale stanowiła pierwszy krok w tworzeniu tego gatunku.

Wiele publikacji, mających cechy typowe dla bedekerów, nosiło tytuły, które nie wprost świadczyły o ich przeznaczeniu, podobnie jak nie każde wydawnictwo nazwane przez autora przewodnikiem, było nim w rzeczywistości. W 1869 r. z drukarni Jana Cotty w Warszawie wyszła *Pamiętka z Częstochowy. Opis klasztoru i cudownego obrazu Matki Boskiej na Jasno-górze*. Książeczka posiadała pewne cechy przewodnika, jednak zasób informacji historycznych tam zawartych daleko wykraczał poza niejedną monografię. Autor pozostaje anonimowy, choć liczne akcenty religijne i styl publikacji pozwalają przypuszczać, iż była to osoba duchowna, najprawdopodobniej jeden z ojców paulinów. Licząca 239 stron książka, została podzielona na trzy części: I. Część historyczna; II. Przewodnik na Jasno-górę; III. Pielgrzymki, Odpusty i Nabożeństwo. Części zaś podzielono na rozdziały i podrozdziały. Najwięcej miejsca, blisko połowa książki, poświęcona jest historii Cudownego Obrazu i klasztoru.

Część zasadnicza, czyli opis zabytków, zaprezentowano według trasy zwiedzania. Ten układ najczęściej powtarzany w późniejszych wydawnictwach informacyjnych o Jasnej Górze, ustanowił wzór dla innych autorów przewodników. Opisując mijane obiekty, autor stara się podać ich krótką charakterystykę i datę powstania. Wiele miejsca zajmuje opis cudownego wizerunku Matki Boskiej. Osobny rozdział został poświęcony Skarbcowi i złożonym w nim darom. Ostatnia część dotyczy tradycji pielgrzymowania

oraz zawiera praktyczne informacje dla pątników: porządek nabożeństw, przywileje i łaski odpustowe, które można uzyskać na Jasnej Górze. Całość kończy zbiór modlitw zalecanych do odmawiania przez pątników.

Publikację charakteryzuje odautorskie ujęcie tematu. Liczne uwagi autora typu „a serce podnosi się aż do nieba”, „rozzewniający ten widok”, zawierają w sobie silny ładunek emocjonalny i stwarzają specyficzny klimat. Książka posiada tylko trzy litografie: ogólny widok klasztoru, pomnik o. Augustyna Kordeckiego i kaplica cudownego obrazu. Na stronie tytułowej obok rozbudowanego tytułu, umieszczono podstawowe tytuły trzech części. Bardziej szczegółowy spis treści znajduje się na końcu książki.

Pamiętka z Częstochowy musiała być bardzo popularna wśród pątników, gdyż jeszcze dwa razy została wydana: w 1875 r. w Częstochowie nakładem J. Słocińskiego i M. Jarosińskiego oraz w 1900 r. nakładem S. Słocińskiego. Wszystkie wydania mają ten sam format 16°, taką samą liczbę stron i trzy ilustracje, choć z różnych litografii, lecz o tej samej tematyce: widok ogólny Jasnej Góry, pomnik Kordeckiego, widok Kaplicy Matki Boskiej.

Znaczenie przewodnika, który spełniałby praktyczną rolę, doceniał Feliks Romanowski. Jego *Przewodnik po Częstochowie dla Pątników i turystów* ukazał się w Krakowie w 1893 r. nakładem i drukiem W. Kordeckiego. Autor zaznacza: „Nie potrzebujemy tu powtarzać jaką dogodność i ułatwienie przynoszą za granicą tak zwane Przewodniki, wyjaśniające nie tylko w przeszłości danego miejsca, lecz niemniej przedstawiające obecne położenie pod względem przemysłu i handlu” [Romanowski, 1893, s. 1]. Zdając sobie sprawę z braku polskich wzorców, Romanowski poszukiwał odpowiedniej formy piśmienniczo-typograficznej, która zadowoliłaby czytelników. Według niego wcześniejsze publikacje nie sprawdziły się, jako funkcjonalne przewodniki: „Nie zamierzamy bynajmniej czynić żadnych zarzutów wyżej wymienionym dziełom, pod względem prawdziwości samych faktów; lecz zawarte tam wiadomości, są zbyt skomplikowane i ułożone bez obmyślanego naprzód planu; nużą czytelnika swoim zagmatwaniem i nie przynoszą mu wiele korzyści [...]. Przeto staraliśmy się w naszym opisie wszystko przystępnić, tworząc rozdziały z różnych wypadków w porządku chronologicznym, o ile można treściwie i w krótkości, segregując pod właściwy dział dany przedmiot” [Romanowski, 1893, s. 2]. Mimo tych deklaracji dzieło Romanowskiego również nie spełnia wymogów klasycznego bedekera.

Przewodnik po Częstochowie liczy 89 stron, z czego około połowę zajmują informacje dotyczące historii Jasnej Góry i Cudownego Wizerunku. Tylko cztery strony zawierają opisy innych pomieszczeń, takich jak Sala Rycerska, Biblioteka, Refektarz. Brak też wyraźnego podziału materiału. Po rozdziałach dotyczących częstochowskich kościołów, autor wraca do części historycznej, szczegółowo omawiając losy księcia Władysława Opolczyka fundatora klasztoru na Jasnej Górze. Końcowe strony publikacji poświęcone zostały Częstochowie, jej historii i współczesności. Interującym dodatkiem są praktyczne

informacje dotyczące opłat kolejowych. Książka zawiera ponadto nienumerowane strony z ogłoszeniami firm. Oprowadzając czytelnika po sanktuarium, Romanowski stosował styl bezosobowy. Przewodnik posiadał format 8°, typowy dla wydawnictw o charakterze użytkowym, lecz autor nie zadbał o umieszczenie ilustracji lub planu klasztoru. Przykład książki Romanowskiego wskazuje, iż mimo wszelkich starań autora, nadal nie wypracowano odpowiedniego wzorca przewodnika po sanktuarium.

Wiek XX przyniósł szereg nowych przewodników i informatorów o bardzo różnicowanym poziomie merytorycznym, edytorskim oraz o różnej objętości. Na uwagę zasługuje *Przewodnik ilustrowany po Jasnej Górze w Częstochowie*, który ukazał się w 1903 r. nakładem „Dzwonka Częstochowskiego”. Publikacja wyznaczała wydawnictwom informacyjnym o Jasnej Górze nowy kierunek. Autor przewodnika, ks. Józef Adamczyk, proponuje systematyczne zwiedzanie klasztoru. Wszystkie opisy są ułożone według kolejności oglądania obiektów, zaczynając od bram, którymi pielgrzymi wchodzi na Jasną Górę, poprzez kolejne kaplice, Skarbiec, budynki zewnętrzne i kończąc na Stacjach Męki Pańskiej. Przejrzyste i zwięzłe opisy pozwalają na szybką identyfikację zwiedzanych obiektów.

Druga część informatora zawiera porządek nabożeństw, wymienia łaski, przywileje i odpusty, wykaz bractw religijnych. Ks. Adamczyk zamieścił w przewodniku dzieje Cudownego Obrazu i ważniejsze wydarzenia związane z sanktuarium. Książeczkę uzupełniają informacje o innych ważniejszych kościołach w Częstochowie: świętej Barbary, świętego Zygmunta, świętego Rocha i kościół mariawitek. Dwie ostatnie strony zawierają dane dotyczące miasta Częstochowy.

Publikacja licząca 83 strony została pomyślana, jako pierwsza część dwutomowego przewodnika. Druga część opatrzona podtytułem *Skarbiec Jasnogórski* wyszła w tym samym roku i szerzej omawiała eksponaty znajdujące się w jasnogórskim skarbcu. Publikacja wykazywała typowe cechy przewodnika: podział na część ogólną i szczegółową, przejrzysty układ informacji, praktyczny, mały format (16°), liczne ilustracje. Przy fotografiach zamieszczono wskazówki, gdzie w tekście znajdują się informacje o danym obiekcie. Natomiast w tekście, w nawiasach podano numer ilustracji. Elementem graficznym dopełniającym całości jest rozrysowany na końcowych stronach przewodnika, plan klasztoru.

Bardzo podobną formę posiadał wydany w 1922 r. informator częstochowskiego pisarza i wydawcy Czesława Nowickiego. Nawet tytuł nawiązuje do poprzednika, różniąc się tylko poprzez dodanie przymiotnika *Nowy ilustrowany przewodnik po Jasnej Górze w Częstochowie*. Ten sam układ materiałów informacyjnych, czyli wymieniane po kolei obiekty do zwiedzania, porządek nabożeństw, historia obrazu i klasztoru. Z uwagi na to, iż przewodnik powstał już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, autor opisał wydarzenia, jakie miały miejsce na Jasnej Górze w latach I wojny

światowej. Całości dopełniają informacje o Częstochowie i jej rozwoju. Liczne zdjęcia przyczyniły się do podniesienia atrakcyjności książeczki, a niewielki format (16°) był funkcjonalny dla zwiedzających. Książka, która wyszła nakładem Cz. Nowickiego i A. Gmachowskiego, została wydrukowana w drukarni znanego częstochowskiego wydawcy F. D. Wilkoszewskiego. Przewodnik Nowickiego należy zaliczyć do bardziej udanych, nie tylko ze względu na dobry poziom merytoryczny, ale też z powodu liczby wydań. Kolejne, niezmienione edycje ukazały się w Częstochowie w drukarni „Udziałowej” w kolejnych latach: 1928, 1929 i 1930.

Publikacje J. Adamczyka i Cz. Nowickiego wykazywały typowe cechy przewodników. Treści religijne zostały przesunięte na dalszy plan, a punkt ciężkości prezentowanego materiału przesunął się na informacje z zakresu architektury, historii sztuki, historii ogólnej. Zastosowano styl bezosobowy, używając zdań pojedynczych, prostych. Powoli zaczęto realizować koncepcję obiektywnego przekazu z zastosowaniem standardów obowiązujących w wydawnictwach informacyjnych.

W trosce o kształtowanie na właściwym poziomie jasnogórskiego kultu i postawy przybywających pielgrzymów ojcowie paulini podjęli decyzję o wydaniu własnych informatorów. Wychodząc naprzeciw wielkiemu zapotrzebowaniu ludzi wierzących, trud ten podjął o. Aleksander Łaziński. W roku 1922 ukazał się jego *Przewodnik po Jasnej Górze czyli Co każdy Polak o Jasnej Górze wiedzieć powinien*. Łaziński był wybitnym kaznodzieją i moderatorem stowarzyszeń religijnych, głęboko zaangażowanym w prace duszpastersko-patriotyczne. Zajmował się również działalnością pisarską i opublikował ponad 20 książek dotyczących jasnogórskiego sanktuarium [Zbudniewek, 1983, s. 369–370]. Ciekawe informacje dotyczące wzrastającego zapotrzebowania na publikacje opisujące zabytki Jasnej Góry uzyskujemy ze wstępu: „dokładnej i źródłowo opracowanej historii Jasnej Góry nie posiadamy, jest tylko w urywkach; wszystkie zaś pomniejsze opisy, bądź to Cudownego Obrazu, bądź całego klasztoru, tak się wyczerpały, że dziś już ich nie ma w sprzedaży. Przybywający do Częstochowy coraz usilniej proszą o jakąś broszurę, któryby ich zapoznała z dziejami klasztoru, by wszystko na co patrzą i co podziwiają, rozumieli i innym opowiadać mogli” [Łaziński, 1922, s. 8].

Ojciec Aleksander przygotowuje czytelnika do pielgrzymki, uświadamiając mu, czym ona jest i jaki jest jej cel. Jako formę przekazu materiału autor zastosował „spacer” prowadząc pątnika Alejami Częstochowy pod szczyt jasnogórski i w kolejne pomieszczenia klasztoru. Zapoznaje nas przy tym z historią, symboliką poszczególnych obiektów i detali. Ten sposób prezentacji narzucał specyficzny sposób wypowiedzi, w którym pojawiają się frazy osobowe typu „po szerokich schodach schodzimy”, „przechodzimy teraz do opisu”, „idąc tak po wałach przechodzimy na stronę wschodnią”. Styl taki sprawia, iż czytelnik ma wrażenie bezpośredniej obecności oprowadzającego.

Książkę, liczącą 147 stron, trudno nazwać typowym przewodnikiem, gdyż zawiera zbyt wiele dodatkowych opisów i rozważań religijnych, w wielu miejscach wykraczając poza potrzeby pątników. Publikacja pozwala nie tylko zwiedzać Sanktuarium, ale przede wszystkim ma za zadanie prowadzić do spotkania z Bogiem. W tym celu o. Łaziński proponuje konkretne praktyki duchowe, którym powinien poddać się każdy przybywający na Jasną Górę. Język opisu, którym posługuje się Łaziński jest prosty, a jednocześnie mocno wpływa na wyobraźnię czytelnika. Zapoznając czytelnika z zabytkami Jasnej Góry, autor ma na celu rozbudzenie religijności i patriotyzmu pątników. Na końcowych stronach zawarto ostrzeżenie przed złodziejami, specjalizującymi się w okradaniu pielgrzymów. Zawierająca tylko 4 ilustracje książka od strony edytorskiej prezentuje się dość skromnie. Okładkę ozdabia czarno-białe zdjęcie drogi krzyżowej i herb paulinów. Postarano się jednak o umieszczenie wykazu błędów zawartych w druku.

Osiem lat później, w 1930 r. Łaziński wydaje książkę pt. *Jasna Góra i jej pamiątki. Przewodnik dla pielgrzymów i zwiedzających*. To dość obszerne opracowanie, obejmujące 224 stron, zostało podzielone na szesnaście rozdziałów. Podobnie jak poprzednia publikacja nie jest to typowy przewodnik, ale swoisty katalog historyczno-turystyczny. We wstępie Łaziński zaznacza: „szczegóły, zebrane w tej książce, są oparte na kronikach klasztornych i dokumentach historycznych” [1930, s. 6]. Autor zapoznaje czytelnika z zabytkami, historią i teraźniejszością Jasnej Góry. Każdy z przedstawianych obiektów został scharakteryzowany według określonego schematu: lokalizacja, historia powstania i rozwój, ciekawe detale zwiedzanego wnętrza. Opisy zostały wzbogacone o dodatkowe informacje z zakresu wydarzeń rozgrywających się w klasztorze i pod jego murami. Na uwagę zasługuje próba usytuowania dziejów sanktuarium na tle historii Polski. Należy pamiętać, iż obydwie publikacje Łazińskiego powstały, gdy Polska odzyskała niepodległość, dlatego też zaczęto podkreślać znaczenie Jasnej Góry nie tylko, jako sanktuarium maryjnego, ale przede wszystkim narodowego centrum patriotyzmu. Obok tekstu głównego, przewodnik zawiera rozdziały poświęcone wydarzeniom wojennym i rozwojowi klasztoru w czasach współczesnych.

Książka jest adresowana do osób chcących nie tylko poznać zabytki klasztoru, ale również poprzez poznanie historii sanktuarium, wzbogacić swoją wiedzę i świadomość religijną. Autor podpowiada, jakie zachowanie jest pożądane w tym miejscu i jakie emocje powinny towarzyszyć pielgrzymom zwiedzającym sanktuarium. Tak się dzieje, kiedy Łaziński opisuje chwilę odsłonięcia cudownego obrazu: „Rzewny jest moment, kiedy Obraz odsuwają lub zasłaniają. Na chórze gra trąbka jakby krótką doniosłą pobudkę żołnierską, jakby »bacność«, a wnet za nią jęczy bęben, jak na alarm, na trwożę... Z pod bramy obrazu wysuwa się srebrna blacha zasłony i opuszcza się wolno, wolniusieńko... Wszyscy padają na kolana. Na chórze kotły

jęcza, trąbka gra rzewnie pożegnalną melodię – a lud zebrany w kościele, wybucha płaczem i łkaniem... Zasłona przesłoniła korony. Lud wyciąga ręce, oczy wyteżają się z podwójnym napięciem, chcą drogie rysy zupełnie w siebie wchłonąć, zabrać je do skarbcza duszy, jak cudowne lekarstwo na smutki, na troski, na rozpacz i zwątpienie” [Łaziński, 1930, s. 51]. O Aleksander podobnie jak w poprzednim dziele zastosował styl odautorski i razem z pątnikami przemierza sanktuarium, pełniąc rolę bezpośredniego przewodnika.

Jeszcze raz Łaziński podjął się opracowania przewodnika po Jasnej Górze w 1932 r. z okazji 550 jubileuszu sprowadzenia Cudownego Obrazu Matki Boskiej. Tym razem postanowił zastosować się do wymogów coraz popularniejszych bedekerów. Wyraźnie widać podział publikacji na część ogólną i szczegółową. Informacje na temat obiektów zostały podane rzetelnie, bez zbędnych szczegółów. Przewodnik oprowadza po całym sanktuarium na zasadzie „krok po kroku”, a wszystkie opisy są ułożone w kolejności oglądania obiektów. Tekst główny uzupełniony został o informacje dotyczące porządku mszy świętych. Dodatkowo publikacja zawiera opis uroczystości związanych z rokiem jubileuszowym. Łaziński starał się, aby przewodnik w mniejszym stopniu był książką „autorską”, wyrażającą indywidualne odczucia, a bardziej spełniał swoją informacyjną rolę. Umieszczenie licznych ilustracji w toku tekstu i kolorowa okładka podnoszą walory edytorskie przewodnika. Natomiast zastosowanie małego formatu (16°) sprawia, że przewodnik spełniał swoją praktyczną rolę. Wydaje się, iż to opracowanie przewodnika okazało się najbardziej funkcjonalne, gdyż w 1936 r. wyszło jego drugie wydanie, uzupełnione tylko rozdziałem o ważniejszych wydarzeniach od 1933 do 1936 r. W 1933 r. ukazały się również niemiecka i francuska wersja przewodnika tłumaczona i zredagowana prawdopodobnie przez samego Łazińskiego.

Należy też wspomnieć o popularnych w XIX i XX w. albumach, które dzięki podpisom pod fotografiami, także mogły pełnić rolę przewodników. Do tego rodzaju publikacji można zaliczyć *Przewodnik po Jasnej Górze i Częstochowie*. Mała książeczka licząca zaledwie 32 strony, wyszła w Częstochowie nakładem A. Otrąbka. Książeczka nie posiada daty wydania, jednak prawdopodobnie ukazała się między 1900 a 1939 r. Wydana w podłużnym formacie (11 x 19 cm) zawiera 14 rycin przedstawiających najważniejsze obiekty Jasnej Góry oraz jedną wkładkę z planem klasztoru. Ilustracje umieszczono na parzystych stronach, na stronach nieparzystych znajdował się tekst opisujący w jednym lub dwóch zdaniach zabytek. Ostatnia strona poświęcona została Częstochowie. Krótkie objaśnienia przy ilustracjach pozwalają zaliczyć książeczkę do opracowań przewodnikowych, choć nie ma jego typowych cech. Przede wszystkim stanowiła miłą pamiątkę dla pątników.

Nie można pominąć przewodników o samym mieście, adresowanych do szerszego kręgu odbiorców, a nie tylko do osób przybywających do miasta z religijnych pobudek. Od XV stulecia Częstochowa żyła wielkością sanktu-

arium Matki Bożej na Jasnej Górze, jednak na początku XX wieku starano się odejść od konwencjonalnego postrzegania miasta i zaprezentować również inne jego atrakcje.

W 1909 r. z okazji otwarcia w Częstochowie wystawy przemysłowo-rolniczej ukazały się dwa przewodniki. Sama wystawa, wzorowo urządzona na terenach podjasnogórskich, miała ogólnokrajowy zasięg. Zespół twórców, pod redakcją Zarządu Częstochowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, składający się ze znanych w środowisku częstochowskim osób, opracował materiał do pierwszego nowoczesnego częstochowskiego przewodnika. *Przewodnik po Częstochowie i Okolicy z 40-ma ilustracjami planem miasta Częstochowy i Mapą Okolic* stanowił kompletne źródło informacji zarówno w kwestiach życia codziennego (hotele, gastronomia, urzędy, szpitale) jak i dotyczących rozwoju gospodarczego miasta. Opracowaniem poszczególnych działów zajęli się znawcy tematu: dział historyczny opracowała doktor Halina Biegańska, opis Jasnej Góry ksiądz Józef Adamczyk (redaktor „Dzwonka Częstochowskiego”), opis kościoła świętego Zygmunta ksiądz kanonik Marian Fulman, kościoła mariawitek ksiądz prefekt Michał Ciesielski. Dział statystyczny opracował inżynier Adam Świętochowski, dane o szkołach ksiądz prefekt Józef Magott i Kazimierz Grosman, dział o czytelnictwie i częstochowskich stowarzyszeniach Władysław Biegański, o pielgrzymkach doktor Karol Rozenfeld, o ruchu handlowym i przemysłowym doktor Leopold Kohn. Dział informacyjny opracował Wiesław Gąsowski. Opiekę nad stroną typograficzną wydawnictwa oraz jego nakładem przyjęła na siebie Komisja Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie. Dzięki takiemu podziałowi pracy udało się w bardzo krótkim czasie stworzyć przewodnik, oparty na naukowych podstawach.

Jak przyznają autorzy „historia Częstochowy – to głównie historia Jasnej Góry”. Ze 145 stron przewodnika jasnogórskiemu klasztorowi, jego historii i zabytkom poświęcono ponad 30. Całość podzielono na 9 rozdziałów, niektóre z nich na podrozdziały. Rozdział trzeci *Rys historyczny* opisuje „pielgrzymki królów polskich”, „rys historyczny miasta” i „rys historyczny Jasnej Góry”. Jeszcze dwa rozdziały (czwarty i szósty) zostały poświęcone Jasnej Górze, częstochowskim kościołom oraz pielgrzymkom. Informacje dotyczące klasztoru ze zrozumiałych względów podane w dużym skrócie, zawierają najistotniejsze dane, takie jak data powstania, fundator, ewentualnie detal, na który należy zwrócić szczególną uwagę. Tekst dla większej przejrzystości został rozdzielony przez podtytuły odnoszące się do opisywanych obiektów. Najwięcej miejsca zajmuje część przedstawiająca Kaplicę Matki Boskiej.

W rozdziale o pielgrzymkach przytoczono dane statystyczne o zasięgu i natężeniu ruchu pielgrzymkowego w poszczególnych latach. Odnaleźć tu można praktyczne informacje odnoszące się do warunków i opłat noclegów dla pątników na poszczególnych postojach: „Nocują w przylegających do klasztoru ulicach, przeważnie na strychach, w specjalnie w tym celu

wynajmowanych izbach, stodołach lub szopach, płacąc od 5 do 8 groszy za nocleg. Sypiąją prawie na gołej podłodze, gdyż słoma, pomijając już niedostateczną ilość, po kilkunastodniowym użyciu tworzy drobniotką sieczkę, która w niewielkim stopniu chroni od ucisku twardej podłogi zbolale członki pielgrzymów. Zamożniejsi, za opłatą 10-15 groszy, dostają sienniki, wypchane słomą. W jednej izbie, na strychu sypią po 25 do 50 osób bez różnicy wieku i płci” [Przewodnik po Częstochowie, 1909, s. 83].

Styl opisów jest bezosobowy, unikający akcentów religijnych. Przewodnik uzupełniono licznymi ilustracjami i planami miasta oraz jasnogórskiej twierdzy. W całym tekście wyraźnie widać starania autorów, aby przełamać stereotyp postrzegania Częstochowy, jako miasta znanego tylko dzięki maryjnemu sanktuarium.

W tym samym roku, w którym wyszedł *Przewodnik po Częstochowie i okolicy*, w serii „Biblioteka Dzieł Wyborowych” ukazała się publikacja Włodzimierza Trałpczyńskiego *Częstochowa*. Książkę wydrukowała warszawska drukarnia Edward Nicz i Ska. Włodzimierz Trałpczyński był autorem opracowań historycznych z zakresu dziejów Polski. Pracę o Częstochowie napisał niejako na zamówienie, na potrzeby zbliżającej się wystawy przemysłowo rolniczej, co na wstępie wyjaśnia wydawca: „Autor, który na wezwanie Biblioteki podjął się tej pracy, dokonał jej w okresie wakacyjnym, praca jego zatem jest z konieczności kompilacyjną” [Trałpczyński, 1909, s. 7]. W dalszej części, narzekając na ubóstwo literatury o charakterze przewodnikowym, zwraca uwagę na różne walory miasta i stwierdza, że wprawdzie Częstochowa jest odwiedzana najczęściej ze względów religijnych, jednak należy również dostarczyć turystom „pamiątkę świecką”, „książkę tania dostępną dla wszystkich czytelników przygodnych”.

Trałpczyński zaznacza, iż Częstochowa to nie tylko centrum pielgrzymek, ale również miasto tętniące życiem i prężnie się rozwijające: „Dziś nie można już mówić o Częstochowie, jako o mieście, które byt swój opiera na posiadaniu Cudownego Obrazu, przeciwnie, dziś potrzeba już poprowadzić pewną linię, która odgraniczy wielkim murem cel pielgrzymek „Jasną Górę”, od właściwego środowiska życia przemysłowego i handlowego” [Trałpczyński, 1909, s. 84]. W dziewięciu rozdziałach na 133 stronach autor zawarł historię i współczesną kondycję miasta a także przedstawił sanktuarium, zabytki, sylwetki wybitnych przeorów – legendarnego przeora Augustyna Kordeckiego, jak również aktualnego przeora o. Euzebiusza Rejmana. Ponadto opisał okoliczną ludność i znaczenie pielgrzymek. Ostatni rozdział dotyczy obrazu Jasnej Góry w literaturze polskiej. Aby uzmysłowić czytelnikowi znaczenie sanktuarium, Trałpczyński przytacza obszernie cytaty z utworów takich pisarzy jak Adam Mickiewicz, Wincenty Pol, Ignacy Kraszewski czy Henryk Sienkiewicz. Ostatnie strony przewodnika zawierają spis publikacji wydanych przez „Bibliotekę Dzieł Wybranych” z cennikiem.

Chociaż Włodzimierz Trąpczyński deklaruje, iż pisał z myślą o dostarczeniu przewodnika o Częstochowie, widać wyraźnie, że to jasnogórskie sanktuarium znajduje się w centrum uwagi autora. Ponad połowa książki jest poświęcona Jasnej Górze, a opis jej zabytków wypełnia 27 stron. Dla porównania – opis całej Częstochowy zajmuje tylko 14 stron. Zdecydowanie zabrakło tu informacji praktycznych dotyczących instytucji użytku publicznego, noclegów czy godzin mszy w sanktuarium. W układzie materiału również widać pewną niespójność. Po rozdziałach dotyczących Jasnej Góry autor przedstawia stan współczesny Częstochowy, a następnie wraca do tematyki sanktuarium, przybliżając postać generała zakonu Euzebiusza Rejmana. W tekście Trąpczyński na przemian stosuje formę osobową i bezosobową. Plusem publikacji są liczne ilustracje umieszczone w trakcie tekstu i typowy format dla przewodników – 16°.

Przedstawione przewodniki powstawały w różnych okresach, zwraca uwagę brak jednego obowiązującego wzorca. Przez prawie cały XIX w., aż do 1939 r. w Polsce trwały poszukiwania kształtu struktury wewnętrznej przewodników pielgrzymkowych. Publikacje tego typu zawierały liczne elementy właściwe innym gatunkom literackim, np. monografii. Fakt ten wpływa na zacieranie różnic między tymi odmianami piśmiennictwa, przez co obecnie rodzą się wahania gdzie przebiega granica między monografią a przewodnikiem. Nierzadko część dotycząca historii sanktuarium była bardziej rozbudowana niż opisy poszczególnych obiektów. Przewodniki pełniły funkcję informacyjną, a z drugiej strony miały przypominać o powinnościach pątnika.

Tytuł stanowi pewną wskazówkę, pozwala odróżnić przewodniki turystyczne od literatury innego pokroju, nie jest jednak decydującym wyznacznikiem. Nie można na podstawie tytułu publikacji jednoznacznie zaliczyć jej do grupy przewodników i odróżnić od innych gatunków literatury. Raczej należy brać pod uwagę wyrażone, przeważnie w przedmowach, opinie samych autorów o przeznaczeniu publikacji. Józef Lompa tak rozumie rolę swej książki: „Kiedy dziełko niniejsze Przewodnikiem nazywamy, dzieje się to z tej właśnie przyczyny, ażeby każdy odwiedzający to Święte miejsce, obok nabożeństwa uzyskał sposobność: poznania i dowiedzenia się co tam jest widzenia godnego” [Lompa, 1860, s. 1-2].

Omawiane wyżej przewodniki różnią się stylem języka, sposobem narracji. Od malowniczych opisów, do tekstów bardzo oszczędnych, konkretnych i bardziej usystematyzowanych. Wśród wielu wydawnictw znaleźć można książki „autorskie”, wyrażające indywidualne odczucia twórcy, jak i publikacje realizujące koncepcję obiektywnego prezentowania materiału. Odmienność dotyczy też szczegółowości opisów i sposobu prezentacji. Najczęstszym sposobem oprowadzania jest „spacer” trasą wytyczoną samoistnie przez rozkład pomieszczeń klasztornych. Jednak spotyka się również publikacje, które unikają wytyczenia planu zwiedzania, a kierują się raczej hierar-

cją ważności oglądanych obiektów. W takich przypadkach na pierwszy plan wysuwa się opis Kaplicy Matki Boskiej z cudownym jej wizerunkiem.

Przewodniki adresowane były głównie do osób przybywających w celach religijnych, jednak połączenie treści religijnych z informacjami z zakresu architektury, historii i życia społecznego powodowało, iż książki te posiadały wartości poznawcze. Inny charakterystyczny element przewodnika, jakim są porady praktyczne, w tym przypadku ograniczał się do podania porządku nabożeństw, możliwości uzyskania odpustów. Autorzy nie zajmowali się na ogół sprawami noclegu czy gastronomii. Ilustracje, jako aparat pomocniczy, umieszczone w tekście spełniały rolę komunikatora o dużym ładunku poznawczym i informacyjnym, uzupełniały treść, ale nie zawsze wydawcy dbali o ich umieszczenie. Cechą charakterystyczną jest zastosowanie najbardziej odpowiedniego dla tego typu wydawnictw formatu tj. 8° lub 16°. Publikując przewodniki, wydawcy nie uważali za konieczne umieszczenie informacji o wielkości nakładu. Dane te mogłyby być pewną wskazówką dla określenia stopnia ich popularności wśród pielgrzymów.

Przewodniki miały znaczenie promocyjne, były wizytówką miasta, świadectwem czasu, rejestrowały przemiany społeczne i polityczne. Wybuch II wojny światowej przerwał proces kształtowania się formy przewodnika po jasnogórskim sanktuarium.

Bibliografia

- Ender J. (1947), *Józef Lompa: zarys biograficzny*. Katowice.
- Lompa J. (1860) *Przewodnik dokładny dla odwiedzających święte od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Marii na Jasnej Górze w Częstochowie*. Warszawa.
- Łaziński A. (1930), *Przewodnik dla pielgrzymów i zwiedzających*. Częstochowa.
- Łaziński A. (1922), *Przewodnik po Jasnej Górze czyli Co każdy Polak o Jasnej Górze wiedzieć powinien*. Częstochowa.
- Przewodnik po Częstochowie i okolicy z 40-ma ilustracjami, planem m. Częstochowy i mapą okolic (1909). Warszawa.
- Romanowski F. (1893), *Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu*. Kraków.
- Trampczyński W. (1909), *Częstochowa*. Warszawa.
- Zbudniewek J. (1983), *Łaziński Romuald Aleksander*. W: *Słownik Polskich Teologów Katolickich*. Red. L. Grzebień. Warszawa, s. 369–370.

Agnieszka Jastrzębska

Nineteenth and twentieth century guides to Jasna Góra. Outline of the issues

Summary

The article is focused on the analysis of Polish tour guides to Częstochowa city, published in 1900-1939. Their function, subject matter and style were determined by specificity of the city, perceived until now as one of the most important places of the Marian cult in Poland. First works, written by Józef Lompa, Aleksander Łaziński or Rev. Józef Adamczyk, considered mainly expectations of the pilgrims, flocking to the Jasna Góra Monastery, and were limited to religious contents and description of the sacred buildings.

The works analyzed illustrate also the prospecting of their authors trying to create one uniform pattern which would outline their thematic and compositional frames. It was not possible to establish some specific indicators for this form of writing, as the tour guides were written by people of different historical and literary experience. In the process of shaping the form of a tour guide, its character, thematic scope and the way of presenting contents were changing gradually. The authors begin to combine religious motifs with information of historical and social character. This fact contributed to the increase in cognitive aspects of tour guides to Częstochowa, which became not only the mark of the city, but also the registration of social and political transformations in Poland.

The process of shaping the form of a tour guide was interrupted by the outbreak of the II World War.

Keywords: Jasna Góra, tourist guide, prints of nineteenth-twentieth centuries

